

FRIDA ŠTERN

goran tribuson

7.

ŽIDOVSKA PLOČICA

Da je rat veoma ozbiljna stvar shvatio sam već prvih mjeseci kada mi je, iz meni posve nepoznatih razloga, prestala stizati potpora iz Pittsburgha, potpora koja mi je bila jedina materijalna osnova za ovaj spori i besciljni život. Kako sam preživio sve te godine, Frida Štern, ne znam ni sam; jedino čega se sjećam je uporna i posvemašnja bijeda i strah, strah malog i bespomoćnog studenta književnosti.

U tim smo danima shvatili još jednu stvar, shvatili smo da si ti zapravo Židovka, te da biti Židov u jednom određenom trenu može postati veoma opasnim i rizičnim poslom. Jasno, sve do tada tvoja židovska pripadnost nije za nas imala nikakva značenja; bila je to tek gola i samorazumljiva činjenica koja jedva da je i probijala do naše svijesti. Međutim, onog tjedna kada si pošla našom ulicom sa žutom židovskom pločicom na grudima, onog tjedna kada je na salonu tvog oca osvanuo natpis »Židovska tvrtka«, zajedno s obaveznim žutim oznakama, mi smo u punoj mjeri postali svjesni te izmišljene, smiješne i konačno sablasne razlike koja nas je »dijelila«, razlike koju je smislio taj zločinački režim.

Toga se moraš sjećati, Frida Štern! Tih dana ti te pločice koja ti je obećavala skoro stratište!

S nekim čudnim osjećajem, s nekom mješavinom bijesa, žalosti i stida, sjećamo se tog proljeća, te godine, tog vremena u kojem je počeo teror, koji se u knjižgama tako neutralno naziva »progonom Židova«. Kako su se pojavljivali oni sramotni zakoni, uredbi i naredbe, itako ste i vi sve više povlačili u lažnu i prividnu sigurnost svog ogromnog doma u ulici N. Da, od tog mjeseca za tebe nije više bilo tenisa, kućnih zabava, plesova, za tebe više nije bilo ni izlaza u klubove i kavane, ni ljubavnih filmova u zagrebačkim »slikokazima«, kako se to po novom zvalo, ni šetnji po Zrinskom trgu, Cmrolku, Prekrižju, Maksimiru...

Salon tvog oca ubrzo je dobio arijevskog povjerenika s kojim je poslovao dva ili tri tjedna, da bi nakon toga bio zauvijek zatvoren. Tvoj mladić nije valjda uspio ni zaliječiti čvoruge i masnice koje mu je nanio pokojni Šmrklojo, a već je bio odveden u neki neznani, bezimni logor, a nakon toga deportiran u Njemačku. Zbog neke glupe ustaške naredbe i tvoj stric dr Karlo Zvezdanać morao je u lipnju te godine promijeniti prezime, postavši tako ponovo Štern, dr Karlo Štern.

Tomislav Safranić koji je u ovim novonastalim vodama plivao poput ribe, i koji je neprekidno ponavljao da u NIDH nema mjesta Židovima, govorio nam je kako je dr Ante Pavelić izjavio da Židovi šire lažne vijesti u svrhu uznemiravanja pučanstva, te svo-

jim poznatim spekulativnim načinima ometaju i otežavaju opskrbu pučanstva, pa se zbog toga smatraju kolektivno odgovornim. Zato ih treba, povrh kazneno-popravne odgovornosti, otpremiti u zatočenička zbirališta pod vednim nebom. Mislim da smo u to vrijeme već mrzili Tomislava Safranića, kao i njegove monstruozne ideje koje je dijelio s tim svojim Antom Pavelićem. Pa ipak, nikako nam nije bilo jasno zašto još uvijek noću korača sam kroz mašu ulicu i zastajkuje pod tvojim prozorima. Isto kao i prije, isto kao i onih godina u kojima još nisimo ni znali šta je to »antisemitizam«. Zašto, zašto je to činio, Frida Štern?

Vrijeme koje je dolazilo donosilo je nove i nove pogubne opasnosti za tebe i tvoju židovsku obitelj. Iz dana u dan sramotni genocid, kojeg se i danas stidim, poprimao je sve krvavije razmjere. Zabrane, pljačke, deportacije, Rasno političko povjerenstvo, Ured za obnovu privrede, ispostava Ustaškog redarstva za nadzor nad Židovima, pokršćavanje, protužidovske kampanje i izložbe, rasturanje svetilišta, sramne insignije, RAVSIGUR, sabirališta, logori, kontribucije, prisilni radovi, progoni, egzekucije, smrt i tama! Sjećaš li se, Frida Štern, sve su to bile karike u ogromnom lancu jednog nečasnog odsječka prošlosti. Sjećaš se? Glupo je i pitati! Tko ne pamti vlastitu patnju, stid i bespomoćnost! Tko ne pamti svoj vlastiti put na stratište i klatno smrti nad vlastitom glavom!

Zabranili su vam da se slobodno krećete, zabranili su vam da slobodno radite, zabranili su vam da posjedujete osobnu imovinu, zabranili su vam da se volite, zabranili su vam ubrzo sve, oduzevši vam veoma brzo ono najvažnije-status i dignitet ljudskih bića.

Kako smo kasnije saznali, prvom valu smrti uspjeli ste izbjeći samo zbog toga što je tvoja majka bila »arijevka«, i što je tvoj otac ulagao ogromne napore ne bi li preko Židovske bogoštovne općine i enormnog mita koje je davao nekim ustaškim funkcionerima, nekako umanjio mogućnost skore deportacije. A kada je svu svoju imovinu, što »legalnim putem«, što potkupljivanjem onih za koje se nadao da će mu moći pomoći, izgubio; praznih džepova i prazne kuće, zanašao se varljivom nadom da će mu švicarski konzul pomoći da emigrira iz ove proklete zemlje. Onaj isti švicarski konzul koji je tako izdašno tajnim kanalima pomagao zagrebačku židovsku općinu. Stari Herman Štern nije još shvaćao da židovu u čistoj arijevskoj Hrvatskoj ne može pomoći ni žena arijevka, ni promjena vjeroispovjesti, ni židovska općina, ni »odbor za podavanje«, ni mito, ni veze... On, bogati, ali nesretni modni krojač, nije znao ono što su znali svi oni silni Wolfovi, Schwartzovi, Rosenbergovi, Sternovi, koji su s dolaskom Nijemaca odabrali za sebe samoubojstvo kao oblik relativno lake i ležerne smrti. Da, tvoj jadni otac razumio se jedino u engleske štofove i »chic odijela«, dok mu je surova »endehezijska« stvarnost zauvijek ostala nepoznati-com.

Čuješ li nas, Frida Štern, čuješ li nas, ti koju smo u tim danima mogli vidjeti samo sa židovskom pločicom koja je na tako neumitlan način podijelila naše svijetove, razdvojila naše putove...?

Da, sve rjeđe i rjeđe smo te mogli promatrati kad prolaziš našom ulicom, sve manje i manje smo te mogli slijediti. No, iz sasvim jasnih i određenih razloga i mi smo prestali biti pravom klapom koja se drži na okupu. Cop je otišao u vojsku, Safarića više nitko nije trpio, Abramović je često izbiova i još češće šutio, Tošo tje sve manje čistio cipele i sve više se skrivao, jer mi prema njemu rasni zakoni nisu bili ništa blaži, Šmrklojo je već nekoliko mjeseci ležao pod grobljanskom zemljom tamo na Mirogoju, a ja gotovo da nisam od straha ni izlazio van kuće...

Sjećam se da me je jedne vruće rujanske jeseni 1941. posjetio Tomislav Safranić i tutnuo mi u ruke »Deutsche Zeitung im Kroatien«, koji sam odmah odbio čitati, ispri-

čavši se mlazernim poznavanjem njemačkog jezika, što je u biti i bila istina. On je slegnuo ramenima i počeo me daviti svojim pričama o budućnosti čiste arijevske Evrope, o nevidenim uspjesima Njemačkih snaga u Rusiji, o tome kako genijalni vođa hrvatskog naroda, dr Ante Pavelić, objavljuje rat svemu i svakome tko je protiv Hrvatske... Veoma brzo sam ga posve prestao slušati, te sam, buljeći odsutno u zid, polkušavao samom sebi objasniti zašto i kako si ti to protiv te Hrvatske, koja je za mene bila čista apstrakcija. A kada me je napustio, ja sam umorno legao u krevet i pokušao usnuti. Kroz kojih pola sata sam ustao i prišao prozoru. Dolje, na ulici, ispod tvojih prozora, mogao sam vidjeti Tomislava Safranića kako sporim koracima premjerava pločnik. Po tko zna koji put...

U to vrijeme Tomislav Safranić se već naveliko družio s nekoliko godina starijim njemačkim oficijom Arnoldom Reichom iz Gestapoa, koji je, kako nam je sam Safranić govorio, mrzio sve što je bilo nearijevsko, a nadavše Židove i Cigane, dok je, s druge strane, bio upravo lud za Wagnerom, Shakespeareom i djecom. Imao je tamo u Njemačkoj, mislim u Heidelbergu, petero djece kojima je svakog tjedna barem jedamput pisao. Često puta bi, pričao nam je kasnije Safranić, vodio na sanjkalista Cmrolka djecu svojih zagrebačkih prijatelja, uglavnom ustaških glavešina, koja su ga sva redom zvala »Gute Onkel Arni«. Safranić je znao o Reichu govorniti tako toplo i nježno, namjerno zanemarujući neke tamne strane ujaka Arnja, koje su se ispoljavale u njegovim postupcima, ikako s potčinjenima, tako i sa svim onim nesrećnicima koji su zbog svoje rasne, vjerske ili političke pripadnosti pali u ruke ovom njemačkom krvoloku. A i o tome je Safranić dosta znao. Bio sam siguran u to, i dok je šetao dolje, pod tvojim prozorima, želio sam da istog tjedna umre, da se na njega sruši vaš balkon, da ga netko iz mraka izrešetá, da ga pogodi munja iz ovog tmurnog zimskog neba.

Ali sve je bilo mirno, kao da je cijeli grad usnuo. Međutim, bio je to samo privid. Ne, Frida Štern, Zagreb u to vrijeme nije spavao. Iz novina, oglasá i istrijeljanjima, iz priča koje su kolale po gradu, dalo se zaključiti da se nešto događa, nešto bitno i važno, nešto što se službeno nazivalo »banditizmom i terorom«. Gonilo je tako stjeno u Kustošiji, skladište padobranske svile u tvornici »Trebich i sin«, sokolski stadion na Sveticama, izvršen je napad na odred Poglavnikova tjelesnog zdruga u Runjaninovoj ulici... Jednom mi je Ladislav Abramović u najstrožem povjerenju, zaklevši me prije toga, priznao da je i sam učestvovao u nekima od tih strašnih akcija. On je bio jedan od onih koji su ostali u Zagrebu, jedan od onih koji su bdjeli... I kada bih doznao o napadu na ustašku sveučilišnu satniju, pakljenju benzina, likvidiranju agenata, krađi oružja iz voznih magazina, napadima na njemačke oficire, pitao sam se da li je i moj prijatelj Ladislav Abramović učestvovao u tom opasnom podvihu. Divio sam mu se, moram priznati, divio i proklinjao svoj vlastiti kukavičluk.

Negdije u jesen uspjeli smo doznati da se Vjekoslav Cop nalazi u ratnom zarobljeništvu u Njemačkoj. Nakon kapitulacije napustio je barski garnizon i krenuo kući. Uhvatili su ga negdje u Bosni, strpali ga u stočni vagon, zajedno s mnogim drugim nesrećnicima, i deportirali ga u nekakvo malo mjesto nedaleko od Frankfurta na Odri. Otuda se javio jednom unificiranom zarobljeničkom dopisnicom; »tek toliko da ne brinu za njega«. Nakon toga ponovo dugo vremena nisimo čuli nikakvih vijesti o njemu, nekadašnjem velikom srednjoškolskom atletičaru i modnom entuzijasti.

Krajem te iste godine iz Zagreba je nestao i Boleslav Javorovski. Uspio se javiti tek gostioničaru Ožboltu, čija je gostionica još uvijek poslovala. Ožbolt je kazao da je Javorovski s hrpom knjiga pod rukom otišao nekamo na selo, gdje će se, kako je mi-

slio, lakše izvući živa glava. Kamo je to zapravo otišao, nije htio kazati nikom. Kasnije smo uspjeli doznati da je gotovo četiri godine živio na nekakvom salašu u Slavoniji, gdje danima ništa nije radio, osim što je, naravno, mnogo čitao, prevrćući strane svojih mračnih, okultističkih knjiga. Sa sobom je ponio i tvoju fotografiju, koju je još u ljeto 1938. ukrao iz malog reklamnog izloga majstora umjetničke fotografije Luje Paskvalija, razbivši prethodno skupo brušeno staklo, koje je čuvalo Paskvalijevu kolekciju najuspješnije snimljene klijentele.

Emanuel Muvrin se pak bacio na pisanje pjesama. Zatvoren u svojoj sobi, u tom vremenu koje je najvjerojatnije bilo pogodnije za bilo koji drugi posao, Muvrin je ispunjavao listove papira ravno, precizno pisanim stihovima i odlagao ih u ladicu svog pisaaćeg stola, ne znajući da njegove pjesme iz ratnog perioda nikada neće ugledati svijetlo dana.

Govorimo li ti prazne riječi, Frido Štern? Govorimo li prazne riječi, tebi koja nas vjerojatno nisi ni zamijetila, tebi kojoj sva ova

imena zasigurno ne znače ništa i ne posjećuju te mi na što...?

Imamo li uopće prava govoriti o svojoj čežnji i boli tebi koja si jednako tako izgubila nekoga koga si voljela? Imamo li pravo govoriti o svom užasu tebi, koja si morala diskutirati trostruko veći užas? Užas moćnog brzovlaka koji odvodi do logora i njegovih strašnih krematorija, plinskih komora, dubokih anonimnih raka u kojima se mrtvi niču ne broje...

Hoće li se pokrenuti ova čaša, Frido Štern, hoćeš li nam odgovoriti...?

Sjećamo se te godine, jasno se sjećamo. To godine su Nijemci, Mađari, Rumuni, Finci, Italijani i Španjolci napali Sovjetsku Rusiju i osvojili baltičke zemlje, Bjelorusiju, gotovo cijelu Ukrajinu, Krim... te godine počela je moskovska bitka... te godine napadnut je Pearl Harbour, nakon čega su SAD i Velika Britanija objavili rat Japanu... te godine, jedne prosinjačke večeri, zaustavila su se mejmajčka kola pred tvojom kućom. Iz njih su izašla dva mlada, stasita oficira, koji su veoma grubo otvorili vaša ulazna vrata i ušli u kuću. Nisu izašli gotovo dva sata, a kada su se konačno pojavili

na ulici, jedan od njih je zakopčao uniformu, dok mu je drugi popravljao kapu. Smijali su se, govorili nešto njemački, a onda uskočili u automobil i odjurili prema Jelčić placu. Pola sata nakon toga, sa suzama u očima, tvoja je majka, kao da protestira protiv nečega ili prkosi nekom, iznijela na vaš balkon tvoju zakrvavljenu haljinu i obješila je preko balkonske ograde. Baš kao da je željela kazati — Eto, neka svijet vidi! Krvava haljina sa žutom židovskom pločicom njihala se cijelu noć na laganom vjetru.

Zbilja, što se dogodilo te prosinjačke večeri u tvom stanu? Hoćemo li to ikada doznati? Frido Štern!

Strah nas je i pomisliti, bojimo se nagađati... Da je, ponekad se bojimo čak i sjećati, premda od sjećanja zapravo i živimo, boreći se divlje protiv posvemašnje korozije zaborava, koja ipak polako razjeda našu memoriju i odvodi nas u smrt. Jer, život bez sjećanja, život bez prošlosti nije ništa doli smrt!

(odlomak iz romana »Čuješ li nas Frido Štern?«)

proza polja

Svršetak deda-aronovog vojenog putešestvija

iliti pogibija Eugena (fon) Vadaskog

vladimir kirda bolhorves

U martu 1918. godine povećala grupa bivših honveda napustila je Kijev. Četiri dana i četiri noći putovali su vozom, a jedan deo puta, u graničnoj zoni, prevalješe paorskim kolima. Prvo stanište na austro-ugarskoj tenitoriji bio im je Temopolj, gde su se javili u jednu prostiranu i metežom ispunjenu kasarnu. Onde je, naime, bilo još mnogo povratnika iz zarobljenštva, koji su čekali da budu otpremljeni na određena bliže njihovim kućama.

Doista, nekoliko dana kasnije svi bivši ruski zarobljenici, a sada ponovo austro-ugarški i nemački vojnici, bili su saterani na dvorište kasarne. Nasred dvorišta bio je načinjen podijom od nekoliko buradi, na koji su se, jedan za drugim, penjali oficiri i dovikivali: »Mađani (Prajsi, Austrijanci, Cesi, Hrvati...), zapamtite me dobro, odmah možete doći kod mene da vas ubeležim na ispisak!« Ubeležio ih, a kroz nekoliko dana vozovi počeo da ih razvoze na sve strane: Austrijance u Beč, Pravoze u Berlin, Čeha u Prag, Hrvate u Zagreb, Mađare, među kojima su bili zapisani i Rusini, u Peštu.

Ali najpre su te kontigente odnosili u svojevrstne karantine, da bi iz njih »izbili boljševizam«. Tako su honved bili odneseni u Grudek Jagelonski, gde su mesec dana proboravili u jednoj husarskoj kasarni. One najsumnjivije pretresose, tražeći u njihovim koferima letke, brošure ili kakav drugi propagandni materijal, a zatim ih svih devet stotina, koliko ih je onde bilo, potpraše u staje, gde su spavali na pričinama. Nisu radili ništa, a dnevno su dobijali po četvrt kilograma kukuruznog hleba i, povremeno, po parče konjskog mesa. To je bilo nedovoljno, pa su stali da se bune. Komandant kasarne pripretilo im je da će njihov boravak u stajama biti produžen, jer, izgleda, još uvek iz njih nije izašao boljševički vrag.

No, odande ih je, nakon jednomesečnog karantina, voz lipak odneo u Peštu. Bilo im je dozvoljeno da se odmah sa štacije razidu ko kuda hoće, ionako su u određenom roku morali da se javi u svoj kadar. Deda Aron i nekolicina njegovih drugova prespavali su dve noći u nekakvom manježu u

Kasarni Marije Teerezije, a dva dana lutali su po Pešti. S mrcem nisu kubarili, jer su rublje zarađene u zarobljeništvu promijenili za mađarske kune. Osim dežurnog oficira, koji ih je prilikom prvog ulaska u kasarnu zapisao u jednu knjigu, niko ih više nije pitao ni ko su, ni šta rade ovde. Računalo je već visilo i nad Peštom i nad celom Kraljevnom Ugarskom.

Jedan dotrajali sedokosi starac, s kojim su raspušteni pripadnici nekad dične soldateske vodili nevezan razgovor u parku na Margit-sigetiu, smatrao je da uzrok tome leži u maloj nepažnji Karla Prvog Habsburškog prilikom njegovog posvećivanja za apostolskog kralja Ugarske. Naime, u jednom momentu, za vreme ceremonije u krunidbenoj crkvi na Budimskoj tvrđavi, kruna mu se pomerila na glavi, makrivila se, zamao mu nije pala s glave. »Nem sokaig lesz.« »Neće dugo«, prorokovali su u tom trenutku neki starčevi prijatelji, upućeni, valjda u dublje tajne svemoćne Sudbine.

Doista, Karlo Prvi, odnosno Četvrti, a ujedno i Poslednji, ostao je na tronu samo dve godine, što je upravo bedno u poređenju sa skoro sedam decenija njegovog pretodnika. No, te činjenice su vlasništvo istorije — mi se vraćamo toku naše priče.

U kasarnskom zatvoru, pored kojeg su povratnici iz zarobljenštva prolazili kad bi išli da spavaju u manjež, bio je zatvoren jedan pobunjenik, zacelo komunistički simpatizer. Bivše zarobljenike držao je za boljševike, i vikao bi kad god bi oni prolazili pred njegove ćelije: »Eljenek a bolševikok!« »Živeli boljševici!« Deda Aron i njegovi drugovi su se smejalii, a smejalii su se i drugi honvedii kojiji bi se tu zatekli. I ovi smeiovi su za deda-Arona bili svojevrsan znak da honvedska država propada.

Iz Pešte su pripadnici nekad dične soldateske doputovali pravom svojim kućama, nekoliko dana se odmarali, a onda ponovo se li na voz i otputovali u Suboticu da se priajve u kadar. Onde su ih površno ispitali o njihovom zarobljeničkom putešestviju, rasporedili u odgovarajuće jedinice i pustili kućama na jednomesečno odsustvo.

Početkom juna 1918. godine deda Aron se još jednom obreo u vozu koji je nosio vojsku na front. Ali njemu je već bilo dosta ratovanja. Njega ta najmehvatljivija, najbesmislenija ljudska rabota nikad nije oduševljavala, bez obzira na povremene zamose kojima bi se prepuštao kad bi govorio o ratu, bolje reći o svojoj ratnoj mladosti. Sada je doista bio sit svega, pogotovo što je već i prostim vojacima bilo jasno da je rat izgubljen. Stoga se ni mi nećemo duže zadržavati na italijanskom frontu. Spomenućemo samo da je bio u Dolomitima, a deda-Aro-

nova kompanija na planini Monte Grapi, pored slavne i okrvavljene Pijave.

Recimo i to — da meko, i pored svega, slučajno ne bi pomislio ikako su ondašnji vojnici umirali samo od rovovske dosade, inače karakteristične za prvi svetski rat — da su oni pokatkad boravili i u takozvanim kavernama. To su bili horizontalni tunelici u krečnjaku Dolomita, neki ubušeni pravo u tlikivo kamenja, dvadesetak metara u dubinu, a neki potkovičastog oblika, tako da se na jednom kraju moglo ući a na drugom izaći. Krečnjak je bio slojevit, neoporan, pa kad bi među stnim liticama odjeknula kanonada topova od 305 mm, i kad bi čitave planine počele da podrhtavaju, ponegde bi se deo gromade slegao i zgnječio vojske koji su čučali u kavernama.

Njihove kosti danas su, izvesno, već sasvim stopljene s kalcijumom Dolomita.

I, na kraju, još jedna sitnica, što, prevedeno na minnodopski jezik, znači još jedan prekinut ljudski život. Reč je, prijatelji častni, o kapetanu Vadaskom, jednom od retkih Rusina koji je imao oficirski čin, a (prema deda-Aronovom tvrđenju, koje bi, naravno, valjalo proveriti) dobio je, ili je bar trebao da dobije, i plemićku titulu »fon«.

Kapetan Eugen (fon) Vadaski bio je hirovit mlad čovek, sin bogatih roditelja, koji se školovao u Pešti i Beču. Kad je dobio čin kapetana tražio je čak i od svoje majke da ga persira. »Gospodine, hoćete li ustati, već je pola devet.« Za utehu, govorio je majci da ona ne persira njega, svoga sina, već njegov čin.

Poginuo je poslednjih dana rata. Već je u Pešti bio ubijen i Tisa Pišta, već je bila stigla na front i naredba o povlačenju, a on je još gonio svoje vojske da pruže otpor neprijatelju. Nije se, valjda, mogao pomiriti s činjenicom da će propasti jedan svet, jedan poredak koji mu je dodelio čin kapetana, a možda zaista i titulu »fon«. Sâm je krenuo napred ispred svoje vojske. Vojaci su krenuli za njim, nerado, dabome, a onda mu je jedan Slovak nanišanio u leđa i povukao oroz. Kapetan je jatknuo, okrenuo se, a ovaj mu je opalio još i u stomak.

Tako je završio svoju karijeru, i svoj život, kapetan Eugen (fon) Vadaski, hirovit mlad čovek koji se nije mogao pomiriti s činjenicom da će propasti jedan svet, jedan poredak koji mu je dodelio čin kapetana i, možda, titulu »fon«.

A deda Aron i većina njegovih drugova s italijanskog fronta vratili su se svojim kućama i nastavili život u miru. U miru koji, recimo i to, nije bio ni tako spolkojan, a ni tako dugovečan kao onaj na kraju bajki što su nam ih nekada pričale naše balke — u dugim zimskim večerima.

(Odlomak iz romana)